

*Deze bijdrage is geschreven door prof. dr. D. Th. Kuiper, hoogleraar sociologie aan de Vrije Universiteit en lid van het dagelijks bestuur van het CDA. De bijdrage is een bewerking van een lezing voor de Afdeling Nieuwste Geschiedenis van de R.U. te Utrecht. Deze lezing vond op 9 februari 1982 plaats als onderdeel van een reeks voordrachten over de na-oorlogse geschiedenis van de ARP.**

Tussen identiteit en fusie

Schets van enkele ontwikkelingen in de 'radicale generatie' binnen de ARP in de periode 1957-1971

Inleiding

De geschiedschrijver van de ARP zal bij de studie van de periode 1967-1971 zeer regelmatig stuiten op een stroming, die veelal met het epitheton 'radicaal' wordt aangeduid. Deze 'radicale' generatie in de antirevolutionaire politiek kwam in 1967 niet uit de lucht vallen: zij had een voor-geschiedenis die terugreikt tot het einde van de vijftiger jaren. En zij is evenmin na 1971 spoorloos verdwenen: een aantal hunner bekleedt aan het begin der tachtiger jaren CDA-posities in partijbestuur, parlement en kabinet. In dit verhaal tracht ik enkele vragen te beantwoorden over de ontwikkeling van deze stroming.

In het bovenstaande ligt de hoofddeling van een verhaal over deze stroming reeds besloten:

– *De periode tot 1967:* vanaf 1963 gingen allerlei individuen en groepen uit de tussen 1930 en 1945 geboren generatie zich herkennen in de heroriëntatie van een deel van de leiding van de ARP. Binnen deze generatie waren tenminste een drietal groepen van verschillende oorsprong te

onderscheiden, al raakten die na 1965 wel door personele unies verbonden. Achtereenvolgens zijn dat:

- een groep personen, die tussen 1952 en 1965 aan de VU studeerden en/of daar na 1963 als medewerker aan verbonden raakte,
- een aantal leidende figuren uit de *ARJOS*,
- een aantal jongere actieve leden van de *kamercentrale Amsterdam*.

– *De periode 1967-1971:* in 1967 werd tengevolge van een initiatief vanuit deze generatie met leeftijdgenoten uit de KVP en CHU de christen-radicalen beweging gevormd, die al spoedig in een zekere spanningsrelatie kwam te verkeren met de christen-democratische samenwerking die door de toppen van deze drie partijen in de 'Groep van Achtien' was geëntameerd. Nadat in 1968 ten gevolge van een conflict tussen top en radicalen in de KVP de meerderheid van de laatsten uittrad en de PPR vormde, besloten de radicalen in de ARP zich te blijven richten op de verdere ontwikkeling van de ARP. Toen de ARP

* In de rubriek Documentatie worden notities, redevoeringen, brieven etc. over een voor de christen-democratie relevant thema opgenomen, die naar het oordeel van de redactie daarvoor in aanmerking komen en die niet elders reeds in CDA-verband werden gepubliceerd.

zich vanaf 1970 steeds duidelijker richtte op verdere christen-democratische samenwerking, leidde dit tot een conflict in de gelederen der AR-radicalen, van wie een meerderheid trouw wilde blijven aan de ARP en zich conformeerde aan de genomen besluiten.

– *De periode vanaf 1971*: hoe verging het – na de opheffing van de groep AR-radicalen in 1970 – de leden van deze generatie verder in het kader van het dilemma tussen christen-radicaliteit en christen-democratische samenwerking? Deze periode komt in dit artikel slechts kort ter sprake.

De hier gekozen aanpak kenmerkt zich door twee beperkingen. *In de eerste plaats van het onderwerp*. De nadruk wordt gelegd op *de ontwikkelingsgang van de radicale generatie in de ARP tot 1971*. Onderwerpen als: de ontwikkeling van de ARP na 1945, van het totale proces van partijvernieuwing in de periode 1965-1975, van de PPR sinds 1968 en van de christen-democratische samenwerking sinds 1971, komen slechts aan de orde voorzover ze onmisbaar zijn voor een begrip van deze ontwikkelingsgang. *In de tweede plaats van de schrijver*. Men zij gewaarschuwd, dat ik zelf in de gehele besproken periode een rol heb gespeeld, zodat het nu volgende ook te verstaan is als een verslag van een observerend participant dan wel van een participerend observant. Uiteraard is gestreefd naar een goede weergave van verschillende standpunten, maar een *zekere betrokkenheid* kan niet ontkend worden. Voorts wordt het verhaal grotendeels verteld vanuit het perspectief van één der drie groepen die hiervoor binnen de radicale generatie in de ARP werden onderscheiden, en wel de groep die haar bakermat aan de VU vond. Dat zal geleid hebben tot een zekere onderbelichting van de beide andere groepen. Het voorgaande brengt met zich mee dat hier slechts een *schets* van de contouren

van enkele ontwikkelingen binnen de radicale generatie in de ARP wordt gegeven. De nadruk valt op de aard van de groepsvorming en het verband tussen gebeurtenissen, niet op de inhoudelijke standpunten, en nog minder op een analyse en evaluatie van het gehele proces.

Onder VU-studenten (1957-1963)

Velen die in de periode 1957-1963 actief waren in het *Studentencorps aan de VU* zullen zich deze tijd herinneren als een mengeling van traditionele studentmores en beginnend maatschappelijk engagement, twee stromen die toen nog gedoseerd en gecombineerd konden worden en pas na de opkomst van de Studenten Vakbeweging (SVB) in de periode 1963-1970 in verschillende institutionele bedingen zouden vloeien. Deze combinatie kan mogelijk verklaard worden vanuit de levensbeschouwelijke achtergrond van de VU, die ook haar echo in het corps had. Hoe dat zij: in de loop van deze jaren kristalliseerden zich rondom bepaalde personen en/of issues enkele studie- en actiegroepen uit, die ook na het afstuderen gezamenlijke doelen en idealen bleven nastreven.

Een voorbeeld daarvan was de zgn. *Essaigroep* rond S. J. Koster, die zich uit vertrouwen over de wijze waarop reformatorische christenen werden voorgelicht over de politieke en sociale wereldproblemen bezig hield met vraagstukken als het communisme, de ontwikkelingslanden en de secularisatie. De aanleiding tot het ontstaan van deze groep lag in het optreden van de zendingsman Verkuyl over het Nieuw-Guinea-vraagstuk op een Corpsvergadering tijdens het rectoraat van Koster. Eén van de weinige gelegenheden waar Verkuyl kon spreken sinds a.r. fractieleider Bruins Slot in zijn blad *Trouw* het parool had uitgegeven dat dit onderwerp 'Niet ter discussie' stond. De meeste leden van deze groep oriënteerden zich op

den duur niet op de ARP.¹

Een groep uit een iets jongere generatie verzamelde zich rond een volgende rector corporis, J. N. Scholten, en oriënteerde zich meer op de ARP. Scholten richtte het *Politiek Corpsgezelschap* op, dat in de stijlvolle senaatszaal in de Lutherse Kerk aan het Spui vergaderde, discussieerde met landelijke politici en landelijke congressen organiseerde. Teneinde de politiek aan het werk te zien werden antirevolutionaire partijconventen bezocht. Zo werd persoonlijk kennis gemaakt met politici als Berghuis, Bruins Slot en Smallembroek. Deze gaven, nadat Schouten in de jaren 1956-1958 was teruggetreden, in de periode 1961-1965 de stoot tot een heroriëntatie van de ARP. Kenmerkend voor partijvoorzitter Berghuis (1956-1968) waren de uitspraken dat de ARP van oorsprong 'in het kerkelijke oecumenisch, in het politieke mondiaal en in het sociale radicaal' was en dat de partij 'door de bocht' moest. Hij werkte inzake de ommezwaai inzake Nieuw-Guinea nauw samen met fractieleider Bruins Slot (1959-1963), die na zijn aftreden via zijn hoofdartikelen in *Trouw* de jongeren inspireerde, en in zijn boekje 'Kleine partij in een grote wereld' afscheid nam van de antithesepolitiek en de contouren van een nieuw programma schetste. Deze werd als fractieleider opgevolgd door Smallembroek (1963-1965), die in 1965 toetrad tot het kabinet-Cals, waarin PvdA, KVP en ARP met nieuw élan de verzorgingsstaat beloofden te gaan voltooien.²

Maar behalve studie en observatie was er ook actie. Scholten overkoepelde het Corpsgezelschap en groepen in Utrecht en Wageningen in de door hem gepresideerde *NSSF (Ned. Staatskundige Studenten Federatie)*. In dit kader werden contacten gelegd met en tussen Indonesische studenten in West-Duitsland en Papoea-studenten in Nederland en werd in 1962 Robert Kennedy, voordat hij met Luns ging spreken over Nieuw-Guinea, op een persconferentie ontvangen op Schiphol. De onderlinge banden tussen sommigen werden verder verstevigd tijdens een zes weken durende reis van een studentendelegatie naar Indonesia in de zomer van 1963. Deze eerste Nederlandse delegatie na 8 jaar verbroken relaties symboliseerde het herstel van het contact tussen beide landen. Ongeveer de helft van de veertig personen sterke groep bestond uit NSSF-leden, waaronder een aantal VU-studenten. Kenmerkend voor de NSSF was overigens dat deze organisatie zich niet wilde beperken tot personen die zich op de ARP oriënteerden, maar haar kring wijder trok.³

PPC en ARWG (1963-1966)

Maar 1963 markeerde ook het einde van een studententijd. Zou men verstrooid raken en elk op zijn plaats door de maatschappij opgeslokt worden? Of zou men proberen via onderlinge contacten idealen te realiseren en invloed uit te oefenen? Via een tweetal instituties werd tot het laatste besloten. De eerste was de *PPC*,

¹ Nadere gegevens zijn te vinden in het door leden van de Essaigroep verzorgde speciale nummer over 'Internationale bijstand' van het tijdschrift *Bezinning*, 18e jg. 1963, 2 (95 pag.). Deze groep functioneert nog steeds rond een jaarlijks thema.

² Voor de na-oorlogse ontwikkeling van de ARP zie men: D. Th. Kuiper, *Van Volkspetitionnement tot evangelische volkspartij*, in: *Een kleine eeuw kleine luyden*, 1975, p. 59-89. Dr. Jelle Zijlstra, *Gesprekken en geschriften samengesteld door dr. G. Puchinger*, 1978. Doeko Bosscher, *Om de erfenis van Colijn*. De ARP op de grens van twee werelden (1939-1952), 1980.

³ Deelnemers aan deze reis, die wij later in de ARP aantreffen waren o.a. J. N. Scholten, P. J. Boukema, D. Th. Kuiper en P. C. Bos. Namens de KSSF (Katholieke Staatskundige Studenten Federatie) namen o.a. deel J. J. M. Penders en J. J. A. M. van Gennip.

de Protestantse Politieke Contactgroep. Daarin werd het oude ideaal uit 1945 – een samensmelting van ARP en CHU in een nieuwe omschrijving van christelijke politiek met een modern program – opgepakt. In de periode 1964-1966 vergaderde dit dertig leden tellende gezelschap jongeren van a.r. en c.h. huize acht maal, veelal in Amersfoort. Men beluisterde a.r. en c.h. voorstanders van dit streven, zoals de hoogleraren G. C. van Niftrik, I. A. Diepenhorst en J. Zijlstra, maar ook de c.h. leider Beernink, die duidelijk maakte dat er wat hem betreft niets van samenwerking zou komen. En inderdaad moest a.r. voorzitter Berghuis in 1966 constateren 'dat dit station nu is gepasseerd', waartoe ook niet-deelnemen van de CHU aan het kabinet-Cals bijgedragen zal hebben, alsmede de nadere profilering van de ARP als 'Evangelische Volkspartij', die een 'eigen radicaliteit' nastreefde. Na een laatste vergadering van 21-5-1966, waarop een preambule vastgesteld en enkele programmatische werkgroepen ingesteld werden, is van de PPC niets meer vernomen.⁴

De a.r. initiatiefnemers van de PPC – Scholten en P. J. Boukema – stonden eind 1963 ook aan de wieg van een tweede creatie: de *ARWG of AR-werkgroepen*, eerst te Amsterdam en Den Haag, later ook in Brabant en het Noorden. Deze werkgroepen, die in 1966 vijftig leden telden, bezonnen zich op het karakter van christelijke politiek en bespraken op jaarlijkse landdagen – in Giessen/Andel waar Scholten burgemeester was geworden en in Café de Zwaan in Leidschendam – werkstukken over politieke programapunten (buitenlandse politiek, ruimtelijke ordening, bestuurlijke organisatie, ontwikkelingshulp). Zij droegen veel bij aan de

politieke vorming van de deelnemers. Kenmerkend was verder dat nogal wat leden gingen participeren in besturen van a.r. kiesverenigingen, terwijl Scholten en Boukema verschenen op kansbiedende plaatsen op kandidatenlijsten bij de P.S.-verkiezingen in 1966 in Brabant en Noord-Holland. Datzelfde gebeurde met VU-medewerker H. van Ruller in de gemeente Amsterdam.

Dit jaar 1966 vormde een waterscheiding in de Nederlandse politiek. De KVP stelde in het vroege voorjaar in een 'structuurrapport' haar grondslag en toekomst ter discussie: omvorming tot een gedeconfessionaliseerde algemene volkspartij, of op weg naar een brede christelijke volkspartij van katholieken en protestanten? Op 10 maart leidde het huwelijk van Beatrix en Claus tot de eerste grote rellen in Amsterdam. De Statenverkiezingen aan het einde van die maand brachten grote winst voor de Boerenpartij, alsmede verlies voor PvdA én KVP. PROVO manifesteerde zich op straat en in de Raad. Progressieve liberalen verenigden zich in D'66, ten einde het partijenstelsel te laten ontploffen. Nieuw Links openbaarde zich binnen de PvdA met het manifest 'Tien over Rood'. En in het najaar bracht KVP-fractie leider Schmelzer in de naar hem genoemde nacht het door zijn partijgenoot Cals geleide kabinet van KVP, PvdA en ARP ten val.

Dat deze golf van verandering niet aan de ARP voorbijging bleek op het partijconvent van 14-5-1966, dat alle voorpagina's haalde als het 'convent der jongeren', zulks ook tot verbazing van deze jongeren zelf, die allen rond de dertig waren. Sinds 1952 was de oppositie in de ARP altijd van 'rechts' gekomen, tegen de deelname

⁴ Gebaseerd op persoonlijk PPC-archief auteur. Vanuit c.h. kring namen deel o.a. M. J. J. Sinke (deelnemer aan de reis naar Indonesië), W. de Feyter (beiden uit de NSSF), alsmede E. Bleumink, J. Wieten en C. Dekker (afkomstig uit de CHJO). Er waren contacten met het Landelijk Comité 'Vriendenkring AR-CH', dat vanuit een oudere generatie hetzelfde doel nastreefde.

van Zijlstra aan de kabinetten-Drees in de jaren '50, tegen de ommezwaai van Bruins Slot in de jaren '60, tegen deelname aan het kabinet-Cals. Nu richtte de kritiek zich op andere zaken: fractieleider Roolvink (1965-1967) steunde het sociaal-economische beleid van het kabinet-Cals niet voldoende en relativeerde het Vietnamrapport van het College van Advies teveel, drie leden van de fractie hadden 'de ton van Luns' voor lief Defence and Aid Fund voor slachtoffers van de apartheidspolitiek ten onrechte niet gesteund en senator Algra nam een onjuist standpunt terzake van de subsidiëring van moderne literatuur in.

Wie waren deze jongeren en namens wie spraken zij? Truus van der Pol en Hans Feddema spraken namens de Kamercentrale Amsterdam, Hans de Boer – vice-voorzitter van de ARJOS en Noord-Hollands Statenlid –, Jan van Putten – parlementair journalist bij de Haagse Courant –, CNV-medewerker Louw de Graaf en ikzelf spraken als (oud-)bestuursleden van de ARJOS. Partijvoorzitter Berghuis reageerde met begrip op de kritiek en zette daarmee de toon voor de latere relatie tussen 'radicalen' en 'partijtop'. Dat was overigens een novum in de geschiedenis van het a.r. en gereformeerde volksdeel: in vorige generaties werden kritische groepen meestal aan een 'schervengericht' onderworpen.

Van de sprekers op het mei-convent 1966 behoorde er slechts één tot de ARWG, waaruit blijkt dat er sprake was van een bredere beweging. Vanzelfsprekend vormde dit gebeuren voor de ARWG een grote stimulans.

Trouwens reeds vanaf het begin van dat jaar was 'de samengestelde interest van geaccumuleerde meningsvorming en studies (gaan) werken in de richting van concrete acties en beïnvloeding'. Dit leidde overigens niet tot actie van de ARWG zelf – die traden niet naar buiten – maar tot optreden van individuele leden via in-

gezonden brieven in Trouw en artikelen in AR-Staatkunde. Een achttal leden van de Amsterdamse werkgroep nodigde fractieleider Roolvink uit voor een gesprek over een aantal van diens uitspraken inzake Vietnam, de sociaal-economische politiek en Provo. Zes leden van de landelijke ARWG voerden een gesprek met het College van Advies van de ARP (Zijlstra, Bruins Slot, J. H. Prins) teneinde de resultaten van de studie-activiteiten aan te bieden en aan te dringen op verdere vernieuwing in programmatisch en personeel opzicht.

Een maand na het partijconvent, op 11 juni 1966, werd op de tweede 'landdag' van de ARWG de balans opgemaakt. Er kwam een Landelijk Organisatie Comité (LOC) van zeven leden, van wie D. Th. Kuiper als voorzitter en S. J. Hartkamp als secretaris fungeerden. 'Gewezen werd op het grote belang van de werkzaamheid der leden. De ARWG zullen een concentratiepunt hiervan blijven. Om doelmatigheidsredenen zal bij optreden naar buiten het accent dienen te liggen op de individuele activiteiten teneinde niet als *formele* pressiegroep het daaraan verbonden risico te lopen aan invloed in te boeten. Intensief onderling contact is hierbij van groot belang. De verhouding AR-ARWG ligt aldus dat het ons primair begonnen is om een door het Evangelie geïnspireerde, en op basis daarvan (mede) door ons uit te werken *politiek* met dien verstande dat wanneer genoemde partij het middel kan zijn voor het voeren van deze politiek de ARWG 'van de partij zal zijn'; om deze partij een dergelijk middel te doen worden is de ARWG thans in de weer.'

In de week daarna vonden de grote juniellen in Amsterdam plaats, die vanwege de ARWG tot grote epistolaire activiteiten leidden – brieven en telegrammen met raadgevingen aan minister van Buitenlandse Zaken Smallegenbroek en fractieleider Roolvink – alsmede een gesprek tussen Roolvink en de provo's Rob Stolk en Duco van Weerlee van 12-3 uur 's nachts

ten huize van één onzer. Een druk seizoen liep uit op een 'lange hete zomer'.⁵

Van Negen over Zwart tot de Spijstemers (1966-1967)

Het seizoen 1966-1967 zou niet minder turbulent worden. De studiegroepen van de ARWG zetten zich aan de uitwerking van het afgesproken werkprogramma, dat gericht was op het Program van Actie voor de verkiezingen van 1967. P. J. A. Idenburg – medewerker bij het Protestants Christelijk Werkgevers Verbond –, P. J. Boukema en ikzelf – medewerkers aan de VU – lobbyden bij leden van het Centraal Comité van de ARP ten gunste van een kamerkandidatuur van Scholten. Bij dit alles moet wel bedacht worden dat er geen sprake was van een groep die als zodanig optrad. Het ging om wisselende figuraties van personen, die diverse activiteiten ontplooiden, maar wel via knooppunten tot één netwerk behoorden of gingen behoren. Hoe vloeiend dit proces verliep bleek uit een initiatief van enkele actieve leden van de Amsterdamse Kamercentrale, onder wie de reeds genoemde Truus van der Pol en Hans Feddema, die Boukema en mij uitnodigden mee te doen aan de opstelling van een 'verkort program van actie' dat zou moeten dienen ter beïnvloeding van het echte Program van Actie van de ARP. De daartoe door D. W. O. A. Grosheide voorgestelde tekst werd in het najaar aan de Centraal Comité-leden toegezonden en kreeg van het Vrije Volk de geuzennaam '*Negen over Zwart*' mee, daartoe geïnspireerd door het enkele maanden eerder verschenen '*Tien over Rood*'.⁶

Maar inmiddels was het politieke gezicht van Nederland ingrijpend veranderd. Be-

gin oktober viel het kabinet-Cals tengevolge van de motie-Schmelzer, waarbij PvdA, ARP en 4 KVP'ers het kabinet bleven steunen. Berghuis kritiseerde de KVP, maar hij en Roolvink hielden staande dat de samenwerking van de drie christelijke partijen zeer belangrijk voor de toekomst bleef. In dat verband knoopte Berghuis ook aan bij het reeds genoemde structuurrapport over 'Grondslag en toekomst van de KVP'. Hij signaleerde het gevaar van deconfessionalisering en riep op tot een gesprek tussen KVP, CHU en ARP over het karakter van de christelijke politiek. Op het partijconvent van 15-10-1966 klonk echter van verschillende zijden een pleidooi voor een verdere zelfstandige ontwikkeling van de ARP en tegen een te vergaande 'CDU-mystiek': ARJOS-voorzitter Jan van der Ploeg, senator H. Algra en de schrijver van dit artikel. De ARP bevond zich overigens ten gevolge van haar houding tijdens de crisis en de aanwezigheid van vijf zwaarwegichten in het interim-kabinet Zijlstra tijdens de nu volgende campagne in een comfortabele positie. Onder aanvoering van Biesheuvel werd een wervende campagne gevoerd en behaalde de ARP op 15-2-1967 vijftien zetels.

De (in-)formatie-activiteiten van Zijlstra en Biesheuvel leidden tot teleurstelling. De PvdA werd – met eigen medewerking – buiten spel gezet, en men stevende op een confessioneel-liberale coalitie af. En dat terwijl 'de verwachting was dat de AR na de verkiezingen in elk geval serieus contact zou gaan zoeken met anderen, die ook een radicale aanpak wensten van de verdeling van de welvaart in de wereld en van de knelpunten in onze eigen samenleving (. . .). Wij hoopten dat de ARP een

⁵ Gebaseerd op persoonlijk ARWG-archief auteur. De citaten zijn afkomstig uit een verslag van de 'landdag' van 11-6-1966.

⁶ Gebaseerd op persoonlijk archief auteur. '*Negen over Zwart*' was ondertekend door P. J. Boukema, D. W. O. A. Grosheide, C. H. van Homeyer, D. Th. Kuiper, G. J. van den Pol, F. van Pijpen, H. van Ruller, L. E. H. Vredevoogd en H. de Vries.

politiek zou gaan voeren, erop gericht het de kiezers die genoeg hebben van de enorme afstand tussen politieke woorden en politieke daden gemakkelijker te maken. Wij vrezen nu dat werkelijke vernieuwing ook niet van de AR zal komen. Dit schrijven wij nu, opdat de AR zich duidelijk realiseert waarom velen op haar hebben gestemd', zo schreven op 15-3-1967 de elf 'spijstemmers'.⁷

Initiatiefnemers van deze brief waren de VU-medewerker dr. Bas de Gaay Fortman en de Trouw-journalist Ben van Kaam, die niet behoorden tot één van de tot dusver ten tonele gevoerde groepen. Onder de ondertekenaars treffen wij zeven andere VU-medewerkers aan – onder wie de ARWG'ers Boukema en Kuiper alsmede Feddema, die aan 'Negen over Zwart' meewerkte –, én de (oud-)Arjossers De Graaf en Van Putten. Daaruit blijkt het vloeiende karakter van de figuraties, dat hiervóór reeds benadrukt werd. Hun brief bleek heel wat in beweging te zetten. De omstandigheid dat de formateur Biesheuvel – afkomstig uit de enige confessionele partij die zetels gewonnen had – gekritiseerd werd zorgde voor veel publiciteit. Uit een interview dat Van Putten in de zendtijd van de ARP met partijvoorzitter Berghuis had bleek dat deze een heel eind met de critici mee kon gaan, hetgeen voor de nodige spanningen binnen de AR-top zorgde. De formatie-Biesheuvel leidde overigens niet tot succes, waarna een ander confessioneel-liberaal kabinet onder leiding van de KVP'er De Jong tot stand kwam.

De Werkgroep van Christen-Radicalen (1967-1968)

De brief van de 'spijstemmers' kreeg niet

alleen veel publiciteit, maar vond ook weerklank in de andere christelijke partijen, waarvan met name de KVP sinds het grondslagrapport en de val van het kabinet-Cals in een gistingproces verkeerde. Bas de Gaay Fortman was ook de initiatiefnemer tot het beraad met gelijkgezinden uit de KVP en CHU in de zgn. *Americain-groep*, die een week later op 23-3-1967 bijeenkwam. Nadat inmiddels het officiële overleg in de '*Groep van Achttien*' tussen de drie partijtoppen was begonnen, transformeerde de *Americain-groep* zich op 11-5-1967 tot de *Werkgroep van Christen-Radicalen*. Als eerste doel werd gesteld een snelle hervorming van de huidige christelijke partijen tot organisaties met een radicaal en vooruitstrevend programma. Deze zouden zich daarna bij de verkiezingen van 1971 samen met andere vooruitstrevende politieke partijen met een ontwerp-regeringsprogramma en een lijst van kandidaat-ministers moeten presenteren. Deze denkbeelden zouden op een in het najaar van 1967 te houden programcongres nader uitgewerkt en ingevuld worden.

In de tussentijd werd intensief en enthousiast gewerkt. Er werd een losse organisatiestructuur in het leven geroepen: een kerngroep van veertig met een Commissie van Negen ter congresvoorbereiding, van wie drie als gezamenlijke woordvoerders zouden optreden (M. van Hulten, KVP; E. H. van Eeghen, CHU; D. Th. Kuiper, ARP), alsmede zeven commissies voor de verschillende programma-onderdelen. Veel adhesiebetuigingen, grote publiciteit en contacten met groepen uit PvdA en D'66, die uiteraard belangstelling hadden voor het idee van een stembusakkoord, waren het gevolg. De overtuiging op de

⁷ Het nu volgende relaas is gebaseerd op het persoonlijke WCR-archief van de auteur. De spijstemmersbrief was ondertekend door: B. de Gaay Fortman, P. J. Boukema, G. A. de Bruyne, J. P. Feddema, L. de Graaf, D. Th. Kuiper, J. de Jonge, A. van Noord, J. van Putten, M. J. P. Verburgh en W. in 't Veld. Voor een goed inzicht in de activiteiten en denkbeelden van de christen-radicalen in deze eerste periode (1967) zie men: B. de Gaay Fortman en W. in 't Veld, *Christen-Radicaal*, Bussum-Kampen, 1967, en de artikelen van E. Jurgens, D. Th. Kuiper en H. J. Viersen, in: *Partijvernieuwing?*, Amsterdam, 1967.

goede weg te zijn werd gevoed door verwante initiatieven, zoals het artikel van 'van A (Albeda) tot Z (Van Zuthem)' in AR-Staatkunde, en het augustus-manifest van de KVP-radicalen, dat behalve door katholieke leden van de werkgroep (zoals E. C. M. Jurgens, M. van Hulten, R. F. M. Lubbers, F. A. M. Alting von Geusau en H. C. Faas) ook door politieke zwaargewichten (zoals Cals, Bogaers, Aarden, Van Doorn, Mommersteeg) was ondersteund. Het Scheveningse programcongres van 10/11 november 1967, voorzeten door de onafhankelijke a.r. senator W. F. de Gaay Fortman, werd dan ook een groot succes.

Maar inmiddels hadden zich reeds donkere wolken boven het initiatief van de christen-radicalen samengepakt. Deze hadden te maken met het spanningsveld tussen enerzijds het *christen-democratische* gesprek in de 'Groep van Achttien' tussen de toppen van ARP, CHU en KVP én anderzijds het *christen-radicalen* gesprek in de Werkgroep tussen leden van de jongere generatie uit deze partijen. Het gesprek in de 'Achttien' bleek zich steeds explicieter te richten op nauwere samenwerking tussen de drie partijen, terwijl de radicalen een dergelijke samenwerking kritisch wilden begeleiden en eisen stelden op het programmatisch vlak en dat van coalitiebereidheid met PvdA en D'66. Leverde dit op zichzelf reeds genoeg stof voor conflict op, een complicerende factor werd bovendien gevormd door de onderscheiden situaties binnen de drie partijen, én de daaruit voortvloeiende onderscheiden relaties tussen 'top' en 'radicalen' binnen elke afzonderlijke partij. De CHU vormde in dit verband reeds een geval apart, omdat de CH-radicalen daarin gezien hun omvang en de ontwikkeling van

die partij weinig speelruimte hadden.⁸ Wij beperken ons hier dan ook tot de situatie in ARP en KVP, waar het meest explosieve materiaal aanwezig was.

De hieruit voortvloeiende conflicten hadden een viertal dimensies:

– Moest een toekomstige nieuwe partij een duidelijke *christelijke signatuur* (of zelfs een evangelische) hebben, zoals ARP-top en bijna alle AR-radicalen meenden, of een *open gedeconfessioniseerd karakter* kennen, zoals nogal wat KVP'ers, waaronder vele KVP-radicalen, voorstonden?

– Wat moest de inhoud van een *toekomstig politiek program* worden? Mijn indruk is dat de meeste AR-radicalen op dit punt vergelijkenderwijs radicale opvattingen paarden aan de bereidheid een langzame doorwerking daarvan in hun partij te aanvaarden. De meeste KVP-radicalen stelden zich in deze periode programmatisch gematigder op, maar wilden op korte termijn resultaten zien. Deze verschillen hadden ook te maken met de meer tegemoetkomende houding van de ARP-top en de meer terughoudende opstelling van de KVP-top.

– Moest er een *stembusakkoord* met niet-christelijke, progressieve partijen komen? Wat dat betreft was er – wat schematisch en daardoor te globaal – sprake van een continuum: van de KVP-top die dat absoluut afwees, via de AR-top die het niet overnam, naar de AR-radicalen, die het voorstonden, tot de KVP-radicalen die het als een absolute eis stelden.

– *Hoe was de relatie tussen top en radicalen per partij?* In de ARP was deze redelijk. De jongere generatie wilde invloed uitoefenen via de partijkanalen en onderhield een wederzijds goed contact met de partijvoorzitters Berghuis (tot 1968) en Veerman (1968-1973), maar

⁸ Enkele namen van c.h. sympathisanten van de Werkgroep Christen-Radicalen: H. J. Viersen, E. H. van Eeghen, B. Buddingh', A. J. van Dulst, G. Gerritse, S. A. Mol, D. J. de Geer, H. A. Strijd-Groenewegen, A. Wattel en W. J. Deetman.

ook met fractieleider Biesheuvel (1967-1971). De indruk bestond dat er zeker kansen waren om in de ARP op langere termijn gehoor te vinden. Een dergelijk positief perspectief ontbrak voor de radicalen in de KVP. De bittere achtergrond werd in hun geval gevormd door de val van Cals en Bogaers in oktober 1966 ten gevolge van de motie-Schmelzer. Wij wagen de stelling, dat deze onderscheiden relatie tussen 'top' en 'radicalen' in ARP en KVP het kader vormde waarin de drie andere bovengenoemde dimensies functioneerden.

Kenmerkend daarvoor was het reeds gememoreerde augustus-adres van de zgn. *De La Paix-groep* van de katholieke christen-radicalen *samen* met politieke zwaargewichten, die in de KVP-top reeds in een conflict gewikkeld waren. Daarmee startte de openlijke discussie over de koers van de 'Groep van Achttien'. Op de KVP-partijraad van 8/9-12-1967 stonden twee stromingen tegenover elkaar: de *christen-democraten* onder leiding van Schmelzer en Aalberse en de *christen-radicalen* onder leiding van Bogaers en Jurgens. De eersten wilden stapsgewijs met ARP en CHU komen tot een volkspartij met christelijke signatuur. De laatsten aanvaardden deze christelijke signatuur, mits dat gepaard ging met een radicaal-voortuitstrevend program en een stembusakkoord; daartoe zouden de rechtverleugels der drie partijen, in ieder geval een groot deel van de CHU, via een 'scheiding der geesten' moeten afvloeien. Een op de KVP-partijraad gevonden *modus vivendi* werd door een aantal incidenten doorbroken, die binnen twee maanden tot een breuk leidden. Toen eind februari 1968 de drie fractieleiders Schmelzer, Biesheuvel en Mellema zich voor de tv manifesteerden met de 'samen uit, samen thuis'-conceptie, vormde dat

de aanleiding voor de vier personen sterke groep-Aarden uit de KVP-fractie te treden. De reeds enkele maanden naast de Werkgroep van Christen Radicalen opererende kerngroep van KVP-radicalen brak in meerderheid met de KVP, en op 27-4-1968 werd de PPR (Politieke Partij Radicalen) opgericht, die zich al snel als een partij van niet-confessionele signatuur bleek te profileren.

Was ten gevolge van bovengenoemde spanningen in de KVP de Werkgroep van Christen-Radicalen vanaf begin 1968 reeds ten dele verlamd, de oprichting van de PPR betekende haar einde. Na een tweede congres op 1-6-1968 ging de werkgroep als een nachtkaaars uit.⁹ De radicalen van de PPR investeerden al hun energie in de nieuwe partij, en gingen zich in toenemende mate afficheren als de ware voortzetting van de Christen-Radicalen. Dat stelde de andere belangrijke poot van de werkgroep, de anti-revolutionaire, voor een loyaliteitsconflict. Er moest een keuze gemaakt worden tussen de kameraden uit de werkgroep en personen op velerlei posten in de ARP, die zich weliswaar niet als 'radicaal' geëtiketteerd hadden en ook vaak positiever tegenover de christen-democratische samenwerking stonden, maar in wie men zich qua partij-signatuur en programmatische opvattingen herkende, zoals Berghuis, Hoogendijk, Goudzwaard en vele anderen.

De AR-radicalen (1968-1970)

De christen-radicalen in de ARP kozen voor het werkzaam blijven in de ARP. Op 20-4-1968 – één week vóór het oprichtingscongres van de PPR – kwam des ochtends in Bunnik een groep van 26 ARWG-ers samen. Deze groepering was tijdens de activiteiten van 'spijststemmers' en 'werkgroep van christen-radicalen' in grotendeels slapende toestand onder lei-

⁹ Dit tweede Christen-Radicalen Congres was o.a. gewijd aan buitenlandse politiek, met inleidingen van E. H. van Eeghen en P. J. A. Idenburg.

ding van Hartkamp intact gebleven. Zij werd weer tot leven gebracht en fuseerde 's middags met daartoe uitgenodigde andere AR-adhesiebetuigers van de Christen-Radicalen op een bijeenkomst met 57 aanwezigen. In de kerngroep van deze medio 1969 160 leden tellende groep zaten voorts o.a. Scholten, Kuiper, Boukema en Idenburg, welke laatste als woordvoerder ging optreden. Opvallend is de andere werkwijze van deze groep AR-radicalen, vergeleken met die van de vroegere ARWG. Waren de ARWG interne studiegroepen met een jaarlijkse landdag, de AR-radicalen hielden in de periode 1968-1970 acht plenaire vergaderingen (zes in Bunnik en twee in 'De Oude Tram' in Amersfoort), die grotendeels aan tactiek gewijd waren en met perscommuniqués werden afgesloten.

De AR-radicalen ontwierpen ter oplossing van het boven gesignaleerde loyaliteitsconflict een drievoudige koers:

- het afwijzen van het streven van de 'Achttien';
- een pleidooi voor een gesprek ARP-PPR;
- het benadrukken van de ontwikkeling van de *eigen identiteit* van de ARP in evangelisch-radicalen zin.

Deze koers bleek echter op langere termijn niet vol te houden. Het AR-partijconvent van 25 mei 1968 sprak - op basis van de rapporten van de Achttien - uit dat de gescheidenheid der christelijke partijen niet langer verantwoord was, zij het onder voorwaarde van nog te bereiken eenheid van uitgangspunt, program en uitvoering, terwijl de 'openheid' naar andere partijen bewaard moest blijven. En al werd het gesprek in de 'Achttien' voorlopig op een laag pitje gezet, de brief uit december 1968 van de drie partijbesturen aan de lokale en regionale partij-organen ter stimulering van samenwerking bij de staten- en gemeenteraadsverkiezingen bleek - hoe voorzichtig ook gesteld - achteraf een niet meer terug te draaien

effect aan de basis te hebben. Tenslotte werd rond de jaarwisseling het aparte gesprek tussen ARP en PPR door de laatste partij afgebroken toen de ARP niet wenste in te gaan op een eis van de PPR zich uit te spreken over het 'sijbboleth' van het stembusakkoord.

De gebeurtenissen vanaf 1967 betekenden dat het perspectief van een 'groot-regeerakkoord' tussen vernieuwde christelijke partijen, PvdA en D'66 - het oorspronkelijke doel der christen-radicalen - steeds meer uit het vizier verdween en plaatsmaakte voor het spookbeeld van twee smalle concentraties: PvdA-PPR-D'66 aan de ene zijde en KVP-ARP-CHU aan de andere zijde, met de VVD 'op de wip'! 'De Achttien' en het PAK (een initiatief tot progressieve concentratie bij de verkiezingen in 1970 en 1971) leken in die richting te dwingen, evenals de tegen samenwerking met de KVP gerichte uitspraak van de PvdA uit februari 1969. Deze ontwikkeling leidde in de loop van 1969 tot spanningen binnen de groep der AR-radicalen.

Een *meerderheid* onder aanvoering van de reeds genoemde kerngroep, waarvan een aantal leden inmiddels in het Centraal Comité en de statenfracties van de partij waren gekozen, koos voor de indringende dialoog met de partijleiding. Deze koers, waarvan VU-medewerker P. J. A. Idenburg de initiator was, hield in:

- het streven naar een zo groot mogelijke zelfstandigheid van de ARP;
- het benadrukken van hoopgevende tendenties in de KVP (het vooruitstrevende program-Steenkamp, het voorzitterschap van De Zeeuw, het verhoopte lijsttrekkerschap van Veringa, contacten met gebleven KVP-radicalen);
- een beroep op de PvdA haar anti-KVP uitspraak in het licht van de nieuwe situatie te heroverwegen.

Een dergelijke koers werd eveneens bepleit door de ARJOS, waarvan Hans de

Boer – in het dagelijks leven secretaris van de Christelijke Kruideniersbond – inmiddels voorzitter was geworden. Maar een *minderheid*, waarvan de kern gevormd zou worden door een groep actieve leden van de Amsterdamse Kamercentrale en jongeren rond VU-medewerker Hans Feddema, nam een veel afwijzender houding aan. De door Biesheuvel en Veerman bepleite 'Eigen identiteit, ook bij nauwere samenwerking' deed hen teveel water in de principiële én de politieke wijn. Daaraan gepaard ging kritiek op de interne democratie van de AR-radicalen. Deze kritiek leidde binnen een half jaar tot twee naamsveranderingen van de kerngroep, terwijl de samenstelling ervan vier keer wijzigde: eerst via uitbreiding van 8 tot 17, daarna tot 27 leden, waarna een inkrimping tot 6 leden volgde. Het woordvoerderschap werd in november 1969 overgedragen aan Sytze Faber, op dat ogenblik medewerker aan de Friese Academie en het Friesch Dagblad.

De verschillen tussen deze beide stromingen binnen de AR-radicalen kwamen aan het licht naar aanleiding van het voorstel van de 'Achtien' om bij de landelijke verkiezingen van 1971 met een gezamenlijk urgentieprogramma van KVP, ARP en CHU uit te komen. Het AR-partijconvent van 8 november 1969 besloot daaraan voorwaarden te stellen. Voorafgaand aan de definitieve besluitvorming zouden in brede partijconferenties in februari, mei en een tweedaags partijconvent in juni 1970 standpunten over de inbreng van de ARP inzake grondslag, houding, staatkundige vernieuwing en eigen beleidsprogramma opgesteld worden.

De *stroming-Idenburg* besloot zich te richten op een intensieve inhoudelijke beïnvloeding van de partijstandpunten, waarbij men actief deelnam in voorbereidende commissies. In de loop van februari nam men het initiatief tot een open brief, waarin vijf ARP-leden (onder wie Idenburg, Albada, De Graaf) en vijf KVP-

leden (onder wie Beugels, Mommersteeg, Steenkamp en Van Agt) pleitten voor een vooruitstrevend karakter van het toekomstige urgentieprogramma der drie christelijke partijen.

De *stroming-Feddema* daarentegen beschouwde de periode van november 1969 tot juni 1970 als een laatste respijt van 'zes maanden om de totstandkoming van een CDU te voorkomen'. Men trad in de openbaarheid met de open brieven van de '69' en de '111' (op 3-10-1969 en 13-2-1970), een bijeenkomst in het Forestershuis in Amsterdam op 13-12-1969, en een brochure 'Op weg naar de ontknoping'. Men eiste:

- afbreken van het gesprek van de 'Achtien';
- openstelling van de ARP voor katholieken;
- een coalitie met PvdA en PPR.

Inmiddels was op 31-1-1970 in de groep van AR-radicalen het besluit gevallen dat de verschillende stromingen elkaar de vrijheid lieten zich op hun eigen manier op te stellen. Dat kwam tot uiting in de verschillend getoonzette 'open brieven' van beide stromingen in de maand februari. Men voegde ook de daad bij het woord. Terwijl de ene stroming zich richtte op de voorbereiding van de partijbijeenkomsten van mei en juni, besloot de kamercentrale Amsterdam in meerderheid tot een stembusakkoord bij de gemeenteraadsverkiezingen met de PPR, dat overigens niet doorging. Ook Bas de Gaay Fortman – die in het najaar van 1967 voor twee jaar naar Zambia was vertrokken – mengde zich in de strijd. Met Erik Jurgens en André van der Louw ging hij op tournee om vóór de progressieve concentratie en tegen de christen-democratische samenwerking te pleiten. De scheiding in de gelederen der AR-radicalen werd in een laatste kerngroepvergadering op 23-5-

1970 definitief bezegeld.¹⁰

De 'ontknoping' kwam inderdaad op het partijconvent van 12-13 juni 1970. De ARP sloot zich aan bij de vernieuwende koers van de verschillende rapporten, maar besloot tevens tot instelling van een gezamenlijke commissie van ARP, CHU en KVP voor een gemeenschappelijk urgentieprogramma. Dit was het signaal voor Feddema en enkele anderen om uit de ARP te treden. Veertien andere 'radicalen', onder wie de Eerste Kamerleden Albada en Boukema, en de latere Tweede Kamerleden Beinema, Beumer, Faber, Scholten en Vermaat verklaarden op initiatief van Idenburg, Kuiper en A. G. Smallegen waarom ze bleven.¹¹ Namens de ARJOS wees Hans de Boer de stap van de uitgetreden af.

Epiloog

In de inleiding van dit artikel werd reeds aangekondigd dat de periode vanaf 1971 slechts summier aan de orde zou komen. Dat wordt reeds gerechtvaardigd door de omstandigheid dat de radicalen in de ARP na 1970 geen groepsverband meer zouden onderhouden. Toch zijn enkele aantekeningen over 'hoe het verder ging' op hun plaats.

De *uitgetreden AR-radicalen* dachten niet eenstemmig over het alternatief. Feddema c.s. kwamen via de werkgroep 'Bundeling' tot de oprichting van een eigen Evangelische Solidariteitspartij (ESP), die slechts

een geringe aanhang verwierf. Bas de Gaay Fortman – weer terug in Zambia – trad in 1970 per telegram toe tot de PPR en voerde deze partij in 1972 naar een verkiezingsuitslag van zeven zetels.¹² Anderen, zoals J. van Putten, wendden zich in de richting van de PvdA.

De meerderheid van *gebleven AR-radicalen* en vele *oud-ARJOS-leden* loste na de verkiezingen van 1972 als nieuwe generatie van dertigers en veertigers een niet onaanzienlijk deel van de wacht af. De door hen nagestreefde vernieuwing van de ARP kon onder leiding van de partijvoorzitters Veerman (tot 1973) en De Koning (1973-1975) en fractievoorzitter Aantjes (1971-1972, 1973-1977) gestalte krijgen. Opgemerkt kan worden dat het kabinet Den Uyl-Van Agt (1973-1977) qua partijpolitieke samenstelling de oorspronkelijke christen-radicalen doelstelling benaderde. Maar nadien bleken de weerstanden tegen een vruchtbare samenwerking tussen christen-democraten en socialisten te groot.

De overheersende trend in deze periode werd echter gevormd door de stapsgewijze *voortschrijding van de christen-democratische samenwerking*, die overigens ook tot de doelstellingen van de zo juist genoemde partijleiding behoorde. Na het gemeenschappelijk urgentieprogramma (1971) kwam het tot de Nota van de Contactraad (1972/73), terwijl het akkoord van Woudschoten in 1975 leidde tot de

¹⁰ Het voorafgaande relaas is gebaseerd op het persoonlijke AR-radicalen-archief van de auteur. Voor een goed beeld van de opinies van de verschillende stromingen zie men: D. Th. Kuiper, *Dilemma's van christelijke samenwerking en radicaliteit*, in *AR-Staatskunde*, 40e jg. 1970-1, p. 14-25.

B. de Gaay Fortman en W. in 't Veld, *Op weg naar de ontknoping*, Kampen, 1970.

P. J. A. Idenburg en P. Beugels, *Beleid voor de zeventiger jaren*, Kampen, 1970.

P. J. A. Idenburg, *De christen-radicalen en de partijvernieuwing*, in: *Civis Mundi*, 10e jg. juli/aug. 1971.

¹¹ De overige ondertekenaars waren: W. Blanken, J. Budding, L. de Graaf, J. Hollander en J. P. Miedema.

¹² J. P. Feddema en W. B. Herstel keerden in 1975 onder invloed van de koers van Aantjes naar de ARP terug, maar verlieten deze in 1980 weer om in de nieuw opgerichte Evangelische Volkspartij (EVP) terecht te komen. Voor de PPR zie men: Fred van Ginneken, *De PPR van 1968 tot en met 1971*, Breda, 1976.

federatieve samenwerking in het CDA, de uiteenlopende relaties van de drie partijen tot het kabinet-Den Uyl ten spijt. De reacties van de voormalige radicalen op deze ontwikkeling varieerden. Sommigen besloten zich erop in te stellen. Anderen bleven er oppositie tegen voeren, maar conformeerden zich tenslotte aan de democratisch genomen partijraadsbesluiten. Vastgesteld kan worden dat in de in 1975 gevoerde grondslagdiscussie rond de stellingname van fractieleider Aantjes de scheidslijnen dwars door de 'radicale' generatie heen liepen. Nadat deze discussie tot een zekere oplossing was gebracht, waren het uiteindelijk vertegenwoordigers van deze generatie die er in 1980 een eer in stelden het proces van de inbreng van de ARP in het gefuseerde CDA zo goed en ongeschonden mogelijk te doen verlopen.¹³

Zoals reeds was aangekondigd beperkt bovenstaande schets zich tot een beschrijving van contouren en gebeurtenissen. Voor verder onderzoek luidt het programma:

- een uitvoeriger schets van het gebeuren op basis van meer complete informatie;
- een analyse van de ideologische varianten, die in de beschreven processen een rol speelden;
- en nadere verklaring van de beschreven processen aan de hand van de theorie van Hirschman-Schuyt met betrekking tot loyaliteitsconflicten.¹⁴

¹³ Uiteraard wordt in deze korte epiloog geen recht gedaan aan gebeurtenissen en overwegingen van betrokkenen. Men zie: *Van Woudschoten tot Hoogeveen*, Den Haag, 1976. Het totale proces is uitstekend beschreven in de uitgave van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA: *De groei naar het CDA*, Momenten en impressies uit dertien bewogen jaren, Den Haag, 1980.

¹⁴ C. J. M. Schuyt, *Recht, orde en burgerlijke ongehoorzaamheid*, Rotterdam, 1972.